

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
“ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ НАН УКРАЇНИ”**

Науково-аналітична доповідна записка

**«ОЦІНКА ПОШИРЕНOSTІ ТА МАСШТАБІВ НЕОФІЦІЙНИХ ФОРМ
ОПЛАТИ ПРАЦІ»**

Київ 2020

Вступ. Наявність тіньових доходів населення є одним з проявів тіньового сегменту економіки, а обсяг тіньових доходів дає одну з оцінок масштабів тіньової економіки. Тіньові «схеми» стосунків роботодавців та працівників виходять на межі формальних правових норм, формують подвійні стандарти та правовий нігілізм, руйнують систему трудової етики. Тіньові доходи – це доходи, які не обліковуються, не відстежуються системно, не контролюються, і тому перестають бути об’єктом правового регулювання.¹ Тіньові доходи можуть формуватися як частина оплати праці, яка виплачується неофіційно, за умов офіційного оформлення трудових стосунків (з боку роботодавця – це ухилення від податків), а також як оплата трудової діяльності, яка не оформлена офіційно (з боку роботодавця – це приховування найма робочої сили). Таким чином, роботодавець виступає суб’єктом, який зацікавлений в тіньових «схемах» оплати праці та має певну вигоду. Найманий працівник, оплата праці якого частково або повністю здійснюється неофіційно, залежно від конкретної ситуації, може як вигравати так і програвати.

Фактично, тіньова економіка стала однією з органічних складових економічної системи і, у цій якості, відіграє певні системні функції. Зокрема, вона частково вирішує низку поточних проблем, які виявляються неспроможними вирішити легальні економічні відносини та держава: забезпечує акумуляцію вільних грошових коштів, формує прошарок підприємців, створює умови для самозайнятості та є джерелом доходів широких верств населення, збільшуючи споживчий попит тощо. Разом з тим, тіньові доходи означають недоотримання бюджетом надходжень від сплати податків, ускладнюють формування державної політики соціального захисту, негативно впливають на диференціацію життєвого рівня населення.

За даними дослідження аудиторської компанії Ernst&Young² обсяг тіньових фінансових операцій в Україні становить майже чверть (23,8%) національного ВВП та складає 846 мільярдів гривень (дані за 2018 рік).

¹ Кондратьева Е.А. Теневые процессы: экономические и финансовые аспекты в национальном и международном измерении. – Москва: ООО «Аванглион», 2009. – 502 с. (с.22-35)

² Ernst & Young за підтримки Mastercard у рамках укладеного Меморандуму про співробітництво з Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, Національним банком України та Державною службою статистики України. «Зниження рівня тіньової економіки України через використання електронних платежів» <https://bank.gov.ua/ua/news/all/doslidjennya-tinovoyi-ekonomiki-v-ukrayini--mayje-chvert-vvp--abo-846-mlrd-griven--perebuvaye-v-tini>

Згідно іншого джерела даних – дослідження КМІС «Тіньова економіка в Україні»³, яке було проведене в 2019 році, рівень тіньової економіки у 2018 році склав 47,2% від загального обсягу ВВП та 46,8% у 2017 році. Складовими тіньової економіки є три види ухиляння від податків, а саме (1) приховування доходу від бізнесу, (2) приховування реальної кількості найманих працівників, (3) приховування реальних розмірів виплаченої зарплати, або ж зарплата «у конвертах». Найбільшу частку в тішовій економіці як у 2018 р., так і в 2017 р. складає приховування доходу від бізнесу, хоча його доля зменшилася з 60,2% до 56,7%. Друга складова за величиною – приховування кількості працівників, її частка залишалася майже незмінною у 2017 та 2018 рр. Третньою складовою є приховування виплаченої зарплати, яка становить найменшу частку серед складових тішової економіки, та у порівнянні з двома іншими її частка значно зросла з 18,3% у 2017 р. до 21,4% у 2018 р.

За даними дослідження Центру Разумкова «Інституційне середовище неформальних трудових відносин в Україні: масштаби, динаміка, наслідки» (2019 р.)⁴ в переважній більшості українських компаній діє змішана система оплати праці: частково “білі” гроші (на руки або на картку), частково “сірі”(винятково на руки). 59,8% опитаних найманих працівників заявили, що погодилися б працювати офіційно, але при цьому частина зарплати отримувати неофіційно, «в конверті». До тішової зайнятості українці ставляться скептично, хоча не проти працювати без оформлення. Позитивно тішову зайнятість оцінили тільки 14% респондентів, 25% байдужі до цього явища, а 48% ставляться до нього негативно.

З 2007 року на базі відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Інституту економіки та прогнозування НАН України запроваджено моніторинг частки населення, яке має тішові доходи. У межах моніторингу громадської думки населення⁵ три-чотири рази на рік проводиться збір

³Київський міжнародний інститут соціології. Тіньова економіка в Україні. Результати дослідження, 2019 рік, <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=897>

⁴ Звіт Центра Разумкова «Інституційне середовище неформальних трудових відносин в Україні: масштаби, динаміка, наслідки», 2019 рік, https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Zaynat.pdf

⁵ За результатами моніторингових опитувань населення України, що проводяться ГО “Центр “Соціальний моніторинг” та ГО “Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка” спільно з відділом моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”. Вибіркова сукупність кожного опитування моніторингу становить не менше ніж 2000 респондентів, є репрезентативною за основними соціально-демографічними показниками

інформації щодо форми зайнятості, динаміки соціально-економічних оцінок та очікувань, структури доходів, наявності та розміру тіньових доходів тощо. На основі моніторингових соціологічних даних у 2010-2011 роках вперше було здійснено оцінку обсягів тіньових доходів населення. Грошова маса неофіційних доходів, яке отримує працююче населення України, була оцінена досить широким інтервалом, середнє значення якого складало приблизно 30% річного фонду оплати праці. Результати цих досліджень було оприлюднено у наукових публікаціях та неодноразово поінформовано державні органи влади про стан справ з тіньовими доходами та заходи щодо їх легалізації. Разом з тим, прийняття рішень затягнулось більше ніж на 10 років і продовжує бути невирішеним і в 2020 році.

У цілому серед економічно активного населення (віком від 18 років і старше), частка тих, хто визнав, що отримував платню за свою роботу неофіційно, станом на серпень 2020 року становила 16,7%. Варто зазначити, що в травні 2020 року зафіксований найнижчий показник отримання тіньових доходів (13,1%) за період спостережень з 2007 по 2020 роки. ***Зменшення рівня тіньових доходів навесні 2020 року можна трактувати як наслідок “замирання економіки”.*** Обмеження економічної діяльності, пов’язані з карантинном і “замирання” окремих секторів економіки, в яких компонент неофіційної оплати праці є більш поширеним, позначилися на рівні економічної активності населення, а також спричинили падіння рівня тіньових доходів населення. Значення розрахункового максимального показника виявилось найнижчим за весь період моніторингу з 2007 р.: 13,1% економічно активного населення повідомило про отримання тіньових доходів (отримують плату за свою роботу неофіційно – “з рук у руки”, “в конверті” тощо), ще 5,1% ухилися від відповіді; отже, розрахунковий максимум частки економічно активного населення, яка залучена до тіньового сегмента оплати праці склав у травні поточного року 18,2%.

Отже, вплив карантину призвів до обмеження економічної діяльності, що позначилось на рівні економічної активності населення, та призвело спочатку до падіння (станом на травень 2020 року), а потім до зростання (станом на серпень

стосовно дорослого населення України, що дає можливість поводити окремий аналіз серед економічно активного населення віком від 18 років та старші.

2020 року) рівня тіньових доходів населення. (Див. рис. 1). Аналізуючи такий результат можна припустити, що зростання рівня тіньових доходів відбулося за рахунок відновлення окремих секторів економіки після зняття жорстких карантинних заходів, в яких компонент неофіційної оплати праці є більш поширеним.

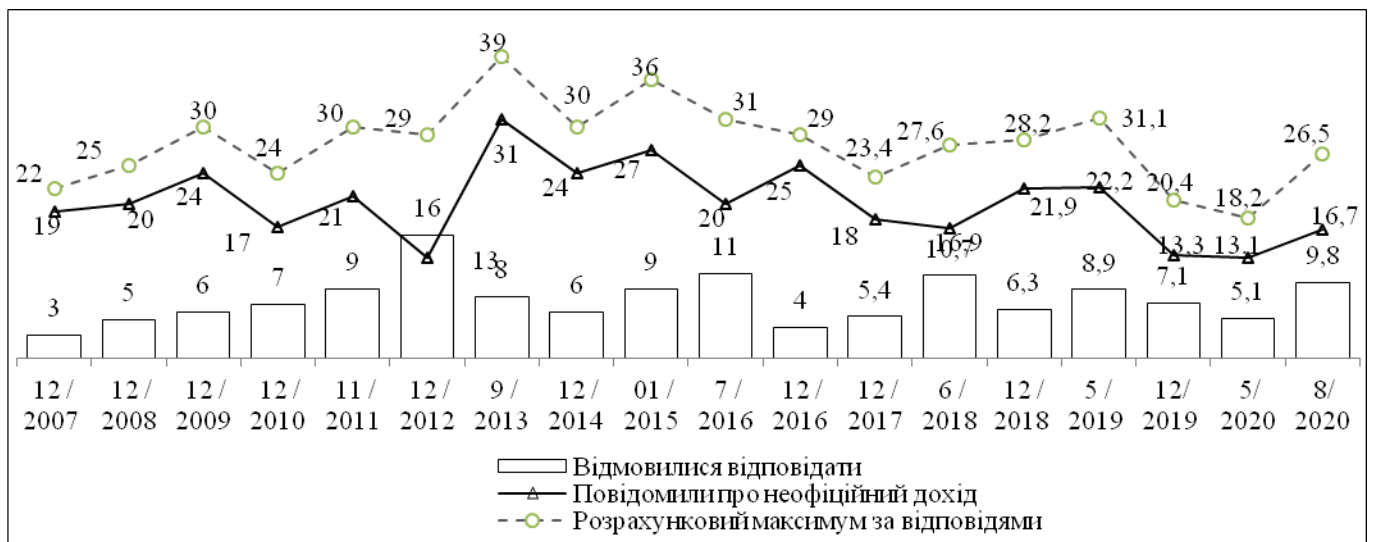

Рис. 1. Частка економічно активного населення, яке залучене або може бути залучене до отримання тіньових доходів (отримують платню за свою роботу неофіційно – “з рук у руки”, “в конверті” тощо), %, у динаміці

На збільшення частки неофіційних платежів у доходах населення за даними серпня поточного року опосередковано вказує і зростання показника тих респондентів, хто відмовився відповідати (що зазвичай інтерпретується як ухилення від ствердого варіанту відповіді) – у серпні 9,8% ухилилися від відповіді, але не спростували наявність неофіційних доходів. Це дає підстави припустити, що вони також мають частку трудової винагороди неофіційно. Виходячи з цього, значення розрахункового максимального показника рівня поширеності неформальних форм оплати праці у серпні можна оцінити як 26,5%. (Див. рис. 1 та табл.1).

В Таблиці 1 представлені дані поширеності отримання оплати праці не офіційно («в конверті») серед економічно активного населення за результатами соціологічного опитування в серпні 2020 року, в розрізі вікових груп, за статтю, залежно від місцевості проживання, рівня особистого доходу та самооцінки

матеріального становища.

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на запитання «Чи отримуєте Ви платню за свою роботу (на основному чи додатковому місці) не офіційно, не через касу (як кажуть, «з рук в руки», «в конверті» тощо)?, % (серпень, 2020 р.)

	Так	Ні	Відмова відповідати	Не маю роботи	Розрахунковий максимум*
Серед економічно активних	16,7	69,3	9,8	4,2	26,5
За віком					
18–29 років	20,2	64,0	9,8	6,0	30,0
30–39 років	18,2	69,6	8,8	3,4	27,0
40–49 років	16,8	67,1	12,1	4,0	28,9
50–59 років	12,5	75,4	8,2	3,9	20,7
60 років та старші	10,5	80,7	8,8	0,0	19,3
За статтю					
Чоловіки	20,7	64,6	10,6	4,1	31,3
Жінки	12,2	74,7	8,9	4,2	21,1
За типом поселення					
Обласний центр	20,4	67,2	10,6	1,8	31,0
Місто	16,5	71,7	7,5	4,3	24,0
Село	13,4	68,2	12,0	6,4	25,4
За рівнем особистого доходу					
Немає доходу	7,4	48,2	3,7	40,7	11,1
2500 грн и менше грн	12,1	78,8	0,0	9,1	12,1
2600-4000 грн	12,2	75,6	7,3	4,9	19,5
4100-6000 грн	14,4	72,8	8,5	4,3	22,9
6100-7500 грн	17,3	64,2	16,0	2,5	33,3
7601-10000 грн	18,0	71,9	9,0	1,1	27,0
Понад 10000 грн	28,4	63,1	6,4	2,1	34,8
За самооцінкою матеріального становища					
Дуже низьке, низьке	17,7	73,2	5,5	3,6	23,2
Нижче за середнє	13,6	68,8	10,5	7,1	24,1
Середнє	17,3	69,3	10,8	2,6	28,1
Вище за середнє, високе, дуже високе	26,5	60,3	10,3	2,9	36,8

**Розрахунковий максимум – сума тих, хто вказали, що отримують неофіційні надходження, та тих, хто ухилився від відповіді, проте не заперечив отримання тіньових доходів.*

Отримані дані свідчать про зростання поширеності тіньових доходів із зростанням розміру особистого доходу: якщо серед респондентів з доходом до 2500 грн про тіньову складову повідомили 12,1% та жоден ухилився від відповіді, то в групі з доходом більше 10000 грн – 28,4% визнали наявність тіньової складової особистих доходів та ще 6,4% відмовились від відповіді. Отже, за розрахунковим максимумом 34,8% або кожний третій в цій доходній групі (з особистим доходом більше 10 тис. грн) залучений до отримання неофіційних доходів.

У випадку, коли матеріальне становище оцінюється не за грошовим показником розміру отриманого доходу, а суб'єктивно самими опитаними, отримані дані показують, що чим вища самооцінка свого матеріального становища, тим більшою є частка «тіньовиків». Найбільший відсоток відповідей про наявність тіньової складової доходу серед тих, хто визнає своє матеріальне становище як досить високе (вище за середнє, високе, дуже високе): 26,5% - визнали таку практику (36,8% - оцінка за розрахунковим максимумом).

Чоловіки значно частіше визнають отримання тіньових доходів, аніж жінки – 31,3% проти 21,1% відповідно.

Аналіз у розрізі вікових груп свідчить, що в молодших вікових групах така практика є більш поширеною та поступово зменшується з віком: за розрахунковим максимумом складає 30% серед 18-29-річних (20% відповіли ствердно) та 19,3% серед тих, кому 60 та більше років (10,5% пряме визнання).

Найвищий відсоток отримання тіньових доходів серед жителів обласних центрів (31%, розрахунковий максимум), в містах цей показник становить 16,5%, а серед жителів сіл відсоток відповідей є найменшим – 13,4%.

Обсяги тіньових доходів серед економічно активного населення, яке їх має, не є рівномірним (див. табл. 2).

35,4% вказали, що мають серед своїх доходів частку неофіційних в обсягах більше 75%. Для третини (32,9%) отримувачів оплати праці «в конверті» частка

тіньових надходжень становить від 26% до 50% від загальних доходів. Чверть (24,8%) опитаних зазначила, що обсяг їх тіньових доходів складає до 25%. Ще 7,0% відповіли, що неофіційні надходження складають від 51% до 75% їх доходів. Варто зазначити, що в доході тих, хто отримує до 4000 грн. частка неофіційних надходжень переважно складає більше 75%. Найвищий рівень частки неофіційних надходжень (більше 75%) в доходах зафіксовано серед тих, хто старше 60 років.

Таблиця 2

Розподіл відповідей економічно активного населення на запитання: «Який відсоток Вашого особистого доходу становлять неофіційні надходження?», % (серед економічно-активного населення, яке має неофіційні надходження та надали відповідь щодо їх частки в структурі загального доходу), серпень 2020 р.

Частка неофіційних надходжень	До 25%	26-50%	51-75%	76+ %
Серед економічно активного населення, яке має неофіційні надходження	24,8	32,9	7,0	35,4
За віком				
18–29 років	22,0	36,6	9,8	37,1
30–39 років	26,8	26,8	7,3	39,0
40–49 років	27,3	36,4	9,1	27,3
50–59 років	24,0	36	0	40,0
60 років та старші	0	33,3	0	66,7
За статтю				
Чоловіки	24,2	32,6	7,4	35,8
Жінки	26,5	32,7	6,1	34,7
За самооцінкою матеріального становища				
Дуже низьке, низьке	24,1	20,7	6,9	48,3
Нижче за середнє	14,3	31,4	11,4	42,9
Середнє	26,5	42,6	2,9	27,9
Вище за середнє, високе, дуже високе	46,2	15,4	15,4	23,1
За рівнем особистого доходу				
2500 грн и менше грн	0	0	0	100
2600-4000 грн	13,3	20,0	0	66,7
4100-6000 грн	27,5	37,5	2,5	32,5
6100-7500 грн	28,1	31,3	6,3	34,4
7601-10000 грн	20,8	41,7	4,2	33,3
Понад 10000 грн	30,0	33,3	16,7	20,0
За типом поселення				
Обласний центр	22,8	38,6	7,0	31,6
Місто	20,8	30,2	7,5	41,5
Село	36,4	27,3	6,1	30,3

В таблиці 2 представлено частки неофіційних надходжень в структурі особистих доходів серед різних груп економічно-активного населення (з віком, статтю, рівнем особистого доходу, самооцінкою матеріального становища, типом поселення).

Оцінка загального грошового обсягу тіньової складової доходів економічно активного населення. Для оцінки грошової маси, яку отримує економічно активне населення як тіньову складову свого доходу (заробітна плата в "конвертах"), було застосовано *методи апроксимації та прямих розрахунків*.

Станом на перше півріччя 2020 року, за даними Держстату України, кількість робочої сили (економічно активного населення) становить 17 771,8 тис. осіб. Серед них, частка економічно активного населення, що отримує тіньові доходи (за результатами моніторингу громадської думки УІСД/ЦСМ) сягає 26,5% або в перерахунку 4 709,53 тис. осіб. На основі даних дослідження було проведено обчислення об'ємів тіньових грошових коштів і вираховано, що обсяги неофіційних надходжень економічно активного населення складають близько 21 543 млн. грн.

Таким чином, наявні соціологічні дані дозволяють оцінити грошову масу неофіційних доходів, яке отримує працююче населення України, на рівні 25,2% фонду оплати праці за серпень 2020 року.

До цього слід додати, що масові соціологічні опитування, зазвичай, не забезпечують досягнення високодохідних верст населення. Отже розрахована оцінка є заниженою, оскільки не враховує внесок осіб з «дуже високим прибутком». Досить важко оцінити, наскільки збільшиться загальна оцінка обсягу тіньових доходів, зважаючи на брак первинної інформації про структуру доходів тих, хто належить до групи з «дуже високим рівнем доходів».

Висновки.

- Частка тих, хто визнав отримання платні за роботу неофіційно («у конвертах») в серпні 2020 року становить 16,7% за прямими відповідями, а за розрахунковим максимумом - 26,5%.
- Найбільша частка тих, хто має тіньову складову доходу серед тих, хто визнає своє матеріальне становище як вище за середнє/високе/дуже високе – 36,8% (за розрахунковим максимумом).

- 35,4% опитаних зазначили, що частка неофіційних доходів складає більше 75 % від особистого доходу; 32,9% мають тіньовий дохід в розмірі від 26% до 50% від загального.

- Об'єми тіньових грошових надходжень (заробітної плати «у конвертах») економічно активного населення складають близько 21 543 млн. грн.

- Наявні дані дозволяють оцінити грошову масу неофіційних доходів, яке отримує працююче населення України, на рівні 25,2% фонду оплати праці.

На загал тіньова економіка сформувала дві протилежні тенденції у забезпеченні добробуту населення. З одного боку значна частина населення (переважно працюючого, а також малий та середній бізнес) внаслідок неформальної економіки отримала джерело виживання, яке компенсує вади функціонування легального сегменту економіки. Але з іншого боку, державний бюджет має дефіцит отримання значної частини податкових ресурсів, з усіма похідними негативними наслідками.

Рекомендації. Проведення детінізації неформальної зайнятості має бути поступовим та поміркованим. Першочерговою дією, яка може надати досить швидкі результати є перегляд політики оподаткування. Для того, щоб підприємства та співробітники були зацікавлені в повноцінній сплаті податків, доцільно зменшити податкове навантаження на фонд оплати праці. Зменшення податків зможе стимулювати укладання офіційних трудових відносин та сплати повної суми заробітної плати і відповідно належних податків до бюджету держави.

Перегляд законодавчої бази та розробка Стратегії з детінізації доходів українців разом з введенням простих та зрозумілих законів, за умов цілеспрямованої та зацікавленої діяльності органів державної влади, сприятиме скороченню рівня поширеності неофіційної складової оплати праці та збільшення частки найманих працівників із «легальним» (офіційним) працевлаштуванням, що вплине на збільшення страхового трудового стажу робітників.

Актуальною залишається політика підтримки малого та середнього бізнесу, що буде формувати потужне мотиваційне середовище та стимулювати роботодавців створювати та підтримувати робочі місця з достойними умовами оплати праці та гідними трудовими умовами.

Для скорочення сегменту тіньових доходів та тіньової зайнятості в цілому необхідно впроваджувати системний моніторинг тіньової зайнятості в Україні, особливо в тих сегментах економічної діяльності, де тіньова складова сягає значної частки.

Підвищення штрафних санкцій та адміністративна відповідальність роботодавця та працівника за порушення законодавства і ухилення від оформлення трудових відносин мають супроводжуватись формуванням ціннісно-мотиваційних норм для переведення трудових відносин в нормативне поле. Цьому можуть сприяти постійний діалог між учасниками трудових відносин та державними інститутами, інформаційні заходи в публічному просторі, орієнтовані як на роботодавців, так й на

найманих працівників; залучення різноманітних засобів масової інформації та соціальних мереж для роз'яснень про необхідність сплати податків, демонстрації джерел формування державних бюджетів, системи розподілу та структури використання цільових надходжень платників податків.